

VÝCHODNÉ SLOVENSKO V 19. STOROČÍ, OBDOBIE VZOSTUPOV A PÁDOV

Patrik DERFIŇÁK, Prešov

Abstrakt

19. storočie predstavuje z hľadiska východného Slovenska veľmi zložitú obdobie, plné významných zmien. Striedanie z hospodárskeho, politického i kultúrneho hľadiska lepších a horších rokov. Celkovo však zhoršujúce sa podmienky pre život viedli v konečnom dôsledku nielen k mohutnému vystahovalectvu v rámci najchudobnejších vrstiev roľníckeho obyvateľstva, ale i v rámci príslušníkov inteligencie a zemianstva. I pre viacerých umelcov, vedcov a politikov sa stagnujúce východné Slovensko stalo jednoducho primárnym priestorom. Odchodom do zahraničia, alebo do veľkých miest v rámci Rakúsko – uhorskej monarchie, ako Viedeň, Budapešť či Praha, mohli naplniť svoje sny a ambície. Mnohí z nich, vrátane samotného Bélu Kélera, však na svoj rodný región nezabudli. Buď sa na konci života vrátili domov, alebo mu venovali hodnotné odkazy. Niektorí peniaze, iní vlastné zbierky či práce. Žiaľ, mnohé z nich sa najmä v priebehu búrlivej prvej polovice 20. storočia stratili. Iné, ako v prípade pozostalosti Bélu Kélera, sa podarilo znovu objaviť.

Kľúčové slová:

19. storočie. Východné Slovensko. Vystahovalectvo. Rakúsko-uhorská monarchia. Pozostalosť Bélu Kélera.

V rámci našich dejín existujú obdobia, ktoré sú historikmi i verejnosťou vnímané intenzívnejšie. Na druhej strane existujú niektoré aj pomerne rozsiahle časové úseky, ktoré sa z rôznych dôvodov, a spravidla celkom nezaslúžene, ocitajú mimo väčšieho záujmu. Do druhej skupiny aj v súvislosti s územím dnešného východného Slovenska často zaraďujeme aj obdobie 19. storočia. Dôvodov je hneď niekoľko. Spomedzi nich ako najväčšie možno uviesť skutočnosť, že celý región, podobne ako prakticky celá Európa prechádzali mimoriadne zložitými zmenami. Tie významne zasahovali nielen do historického vývoja celej strednej Európy, ale i do každodenného života jednotlivých ľudí. V tomto smere dôležitú úlohu zohrávala tiež vnútorná premena doslova všetkých zložiek spoločnosti. Ďalšou vážnou prekážkou, ktorá do istej miery obmedzuje záujem o poznávanie a hlbšie štúdium obdobia 19. storočia je jazyková náročnosť. Okrem postupne dožívajúceho latinského jazyka sa totiž bádatelia musia popasovať predovšetkým so staršími formami nemeckého či maďarského jazyka, v ktorom sa viedli nielen úradné záznamy, ale napríklad tiež súkromná korešpondencia¹.

1 V rámci zachovaného archívneho materiálu sa v jednotlivých obdobiach 19. storočia ob-

Samotné dnešné východné Slovensko, pozostávajúce v tom čase z viacerých samostatných správnych celkov – žúp, predstavuje mimoriadne zaujímavú vzorku, ktorá odzrkadľuje pestrosť etnických, jazykových, náboženských, kultúrnych i ekonomických vzťahov. Tie sa na tomto území po stáročia postupne formovali a ich vývoj práve v 19. storočí do veľkej miery ovplyvňoval situáciu a udalosti v nasledujúcich obdobiach. Jednotlivé župy disponovali v tom čase významnými kompetenciami v rámci samosprávy, súdnictva či hospodárskeho života. Každý z týchto celkov, pričom v rámci dnešného východného Slovenska existovali župy Spišská, Šarišská, Zemplínska, sčasti aj Abovská, Gemerská či Užská, mali svoje významné centrá a špecifické zloženie etnické, náboženské i hospodárske, a z toho samozrejme vyplývajúce osobitné problémy. Pre súčasného bádateľa či záujemcu o dejiny je ťažké vnímať problémy, ktoré boli v rôznych oblastiach úplne odlišné. Napríklad obyvatelia Zemplína síce disponovali úrodnou pôdou, ale chýbali im väčšie mestá a intenzívnejší rozvoj priemyslu. Obyvatelia Spiša či Gemera sa na druhej strane práve nedostatok úrodnej pôdy usilovali nahradiť zvýšenou aktivitou v obchode a podnikaní².

Obdobie 19. storočia sa z hľadiska histórie delí prostredníctvom revolúcie 1848/1849 do dvoch takmer rovnako veľkých častí. V priebehu jeho prvej polovice možno sledovať doznievanie starých spôsobov vlády i uvažovania. Po krátkom uvoľnení pomerov za cisárov Jozefa II. a Leopolda II., ich nástupcovia obnovili od roku 1792 obmedzenia v oblasti hospodárskeho, politického i kultúrneho života. O situácii v rámci Uhorska i samotného východného Slovenska veľmi názorne vypovedajú práce a aktivity viacerých miestnych významných osobností. O postavení roľníkov, ako najpočetnejšej a súčasne najviac daňovo i pracovne zaťažovanej zložky obyvateľstva, sa napríklad odhodlal vypracovať podrobnú analýzu Gregor František Berzeviczy, z Veľkej Lomnice pri Kežmarku. Jeho práca s názvom *O postavení a povahe sedliakov v Uhorsku*³, ktorú napísal práve na základe dôkladného pozorovania života vlastných poddaných, hospodáriacich z poľnohospodárskeho hľadiska v nepriaznivom

javujú všetky tri jazyky. Texty v rôznych miestnych nárečiach, ako šariština či spišské nárečia sú zastúpené iba v malej miere. O iba postupnej sumarizácii vedomostí najmä z obdobia prvej polovice 19. storočia z priestoru východného Slovenska svedčí napríklad iba schematický náčrt dejín významného východoslovenského mesta Levoča. V inak kvalitnej a pomerne podrobnej dvojzväzkovej monografii je prvej polovici 19. storočia venovaná iba minimálna pozornosť. Bližšie SUCHÝ, Michal. *Dejiny Levoče I*. Košice . Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 347 – 387.

- 2 Aj na tieto rozdiely poukazuje zaujímavá, no nie celkom docenená publikácia pôvodom slovenského vzdelanca prvej polovice 19. storočia Jána Čaploviča. Bližšie ČAPLOVIČ, Ján. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 301 s.
- 3 *De conditione et indole rusticorum in Hungaria*. Dokončil ju v roku 1804. Práca však mohla byť kvôli zákazu cisárskej cenzúry publikovaná až v roku 1816.

prostredí. Výpočtom výšky jednotlivých povinností a predpokladaných príjmov z výnosov sedliackych usadlostí dospel k zaujímavému záveru, že sedliak hospodáriaci na priemernej pozemkovej výmere sa jednoducho nemôže užiť, pretože jeho náklady sú vyššie ako jeho výnosy⁴. Preto musel vyhľadávať rôzne doplnkové práce a zamestnania, ktorými by si doplnil svoj príjem. Tým sa však stráca záujem sedliakov pracovať na zverenej pôde a to viedlo k ďalšiemu úpadku poľnohospodárstva. Navyše, ako doložil príkladmi, aj možnosti na doplnkové pracovné činnosti je potrebné postupne vytvárať.

Reakcia, ktorú vyvolala jeho práca bola naozaj búrlivá. Na jednej strane cenzúra zakázala šírenie textu a súčasne došlo k zatknutiu tlačiaru a zrušeniu dielne. Na druhej strane sa dielo rýchlo šírilo v rukopisných kópiách po celom Uhorsku. V diskusii, ktorú vyvolalo, sa riešili najmä dve otázky, ktoré i v nasledujúcich obdobiach zohrávali v rámci snahy podporiť rozvoj východného Slovenska kľúčovú úlohu. Tou prvou bola skutočnosť, že miestne poľnohospodárstvo nemohlo priamo konkurovať výrobe v južnejšie položených úrodných oblastiach. Túto skutočnosť zohľadňovali vtedajšie štatistiky i daňové zákony iba v malej miere. Druhým vážnym problémom bola katastrofálna situácia v rámci cestnej siete. Nedostatok splavných riek, kvalitných ciest a komplikované spojenie, ktoré mala väčšina východného Slovenska s ostatnými časťami krajiny, sa začínali prejavovať stále výraznejšie⁵.

Zaostávanie pri rozvoji priemyselných a podnikateľských aktivít, najmä v priestore Šariša, Spiša a severného Zemplína sa v priebehu prvej polovice 19. storočia začalo postupne, ale stále zreteľnejšie prejavovať vo viacerých oblastiach. Jednou bola narastajúca chudoba obyvateľstva, keďže málo úrodná pôda nestačila uživiť stále početnejšie obyvateľstvo na vidieku. Mestá, ktoré tu v minulosti zohrávali mimoriadne dôležitú úlohu v tomto období stagnovali. Levoča, Prešov či Bardejov iba veľmi pomaly zvyšovali počet svojich obyvateľov, ich príjmy stále viac zaostávali za potrebami. Zostávali síce centrami, kde sa udržala miestna výroba a najmä v rámci výročných trhov i miestom, kde sa obchodovalo so značnými množstvami plátna, obilia či dobytky. V konečnom dôsledku však napriek značnému úsiliu nedokázali úplne zachytiť nové trendy objavujúce sa v priebehu tridsiatych a štyridsiatych rokov 19. storočia v Uhorsku i celej strednej Európe. I napriek celkovo komplikovanej situácii sa v priestore východného Slovenska objavujú príklady toho, že miestne obyvateľstvo ani zďaleka nerezignovalo a pokúšalo sa o rozvoj rôznych, najmä podnikateľských, aktivít. Nielen v Košiciach, ktorým sa ako najväčšiemu a po-

4 Bližšie k tejto problematike napríklad UNČOVSKÝ, Ladislav. *Gregor Berzeviczy*. Martin: Osveta, 1956. s. 61 – 62, KOTULIČ, Rastislav. Analýza oceňovania a zdaňovania poľnohospodárskej pôdy na území SR. In: *Zborník príspevkov z konferencie mladých vedeckých pracovníkov FEM Mladá veda, jej prínosy a perspektívy*. Nitra: SPU, 2000. s. 72.

5 ANTALFFY, Gyula. *A honi utazás históriája*. Budapest : Athenaeum, 1943, s. 177 – 178, 249.

merne najlepšie prístupnému centru na východe Slovenska i v tomto období darilo zvyšovať počet obyvateľov a podporovať vznik nových priemyselných podnikov, vznikali prvé súkromné finančné ústavy. Miestna sporiteľňa, ako jedna z prvých v Uhorsku vznikla už v roku 1844, pričom o rok neskôr podobný ústav založili aj v Prešove⁶. Ďalšou významnou aktivitou, ktorá mala prispieť k rozvoju celého regiónu, bolo napríklad usporiadanie veľkej priemyselnej výstavy v roku 1846. Na nej prezentovali svoje výrobky nielen desiatky menších výrobcov, uvedomujúcich si potrebu propagovať svoju produkciu, ale i jednotlivé manufaktúry pracujúce v regióne Šariša, Spiša a Abova.

Napriek postupnému rozvoju obchodu a manufaktúrnej výroby si však v tomto období v mestách i na vidieku stále udržiavalo významné miesto poľnohospodárstvo. Priamo v Prešove, Bardejove, Levoči či Kežmarku, ale aj v ich najbližšom okolí sa okrem obilia a zemiakov pestovalo tiež množstvo kvalitnej zeleniny a ovocia, pričom s potravinami, ktoré boli prinášané z okolia do mesta sa obchodovalo najmä priamo na námestiach. Dôležitým doplnkovým zamestnaním pre obyvateľstvo stále bolo tkanie plátna, spracovanie dreva či povozníctvo, ktoré mali na východe Slovenska svoju tradíciu a poskytovali obyvateľstvu obživu často až do polovice 20. storočia.

Ako osobitne vážny problém bolo v tejto situácii vnímané stále masovejšie vysťahovalectvo, zvlášť citeľné práve vo viacerých regiónoch východného Slovenska. V odbornej literatúre sa často uvádza rozsiahle vysťahovalectvo najmä v závere 19. storočia, v rokoch pred prvou svetovou vojnou či v období dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia. Odchod časti obyvateľov najmä z oblasti Spiša, severného Šariša a Zemplína sa však začal už oveľa skôr. Mal rôzne podoby i intenzitu. O odchode veľkej časti vzdelaných mladých ľudí najmä učiteľov a duchovných, informovali na stretnutiach zástupcovia rôznych konfesií už na samom začiatku 19. storočia. Ako sa uvádza v jednom z materiálov, študenti cestovali za vzdelaním do zahraničia a prinášali odtiaľ nové poznatky a skúsenosti. Na druhej strane ich postavenie po návrate, už na miestach kňazov, učiteľov i zamestnancov rôznych úradov, bolo žalostné. Existenčné problémy mnohých obmedzovali natolko, že nielen pre svoj národ, ale ani pre svoje mesto či región už neboli schopní a ochotní urobiť nič navyše. Mnohí z nich sa dokonca práve pre neúnosné materiálne podmienky po krátkom čase vrátili späť do nemeckých krajín, kde študovali a kde nachádzali podstatne lepšie možnosti pre vlastné uplatnenie⁷.

To, že situácia na východe Slovenska je naozaj komplikovaná a je potrebné ju riešiť, mali presvedčiť kompetentné úrady aj udalosti spojené s revolúciou 1848/1849 a následne viaceré po sebe nasledujúce roky neúrody, ktorá postihla

6 DERFIŇÁK, Patrik. Prešovská sporiteľňa, účastinná spoločnosť (1845-1923). In *Annales historici Presovienses*. Vol. 6 (2006), s. 169 – 197.

7 Bližšie napríklad HÖRK, József. *Az eperjési ev. ker. Collegium története*. Košice, 1896, s. 135.

predovšetkým oblasť Šariša už na konci štyridsiatych rokov, ale najcitelnejšie sa prejavila neskôr, v rokoch 1850 – 1855. I keď dôsledky tejto katastrofy, ktorá si vyžiadala len v priestore severného Šariša tisíce obetí nie sú stále dostatočne preskúmané, môžeme konštatovať, že v tomto období došlo k vyľudneniu celých obcí. Tí, ktorí nezomreli od hladu hľadali útočisko najprv v mestách, neskôr odchádzali do úrodnejších oblastí⁸.

Do prostredia východného Slovenska vniesla zásadnú zmenu revolúcia odohrávajúca sa v Uhorsku v rokoch 1848/1849. Jej prijatie obyvateľstvom nebolo ani zďaleka jednoznačné. Okrem jednoznačne prouhorsky, reformne orientovaných skupín, ku ktorým patrili napríklad zástupcovia strednej a nižšej šľachty, časť úradníctva a inteligencie, tu totiž nachádzame početné skupiny, ktoré stáli v opozícii, na strane viedenského dvora. Okrem toho sa tu nachádzali početné vrstvy obyvateľstva, ktoré sa prikláňali striedavo raz na jednu či druhú stranu v závislosti od priebehu bojov. Pre východné Slovensko priniesli najmä bojové operácie veľa utrpenia a zmätkov. Pri obsadzovaní jednotlivých miest sa niekoľkokrát vystriedali cisárske i povstalecké jednotky, ktoré súčasne kládli miestnemu obyvateľstvu značné požiadavky, najmä v súvislosti so zabezpečením zásobovania. O priebehu týchto udalostí, ale i dôsledkoch, ktoré priniesli pre obyvateľstvo sa podrobne zmieňuje aj niekoľko rozsiahlych dobových dokumentov⁹.

Aj v dôsledku týchto udalostí spočiatku akoby zanikla pravdepodobne najvýznamnejšia zmena, ktorou pre prakticky všetky vrstvy obyvateľstva na východnom Slovensku bolo zrušenie poddanstva. I keď sa netýkalo všetkých obyvateľov vidieckych oblastí, v konečnom dôsledku znamenalo pre stále prevažne poľnohospodársky región zásadnú zmenu vlastníckych a postupne aj spoločenských pomerov. Okrem osobnej slobody totiž znamenalo zrušenie poddanstva aj rozdelenie pôdy, keď sa roľníci stali súčasne aj vlastníkmi pôdy, na ktorej predtým pracovali. Napriek celkovo pozitívnemu efektu, ktorý tento krok priniesol, v konečnom dôsledku išlo o pomerne zdĺhavý proces, ktorý bol ukončený až v šesťdesiatych rokoch 19. storočia.

Druhá polovica 19. storočia priniesla v prvom rade potrebnú konsolidáciu pomerov po porážke povstania rokov 1848/1849, pričom nielen jednotlivé regióny východného Slovenska, ale dokonca celá stredná Európa sa museli vyrovnat' s niekoľkými základnými aktuálnymi problémami. Tým prvým bol hospodársky rozvrat krajiny. V ekonomickej oblasti bol silne postihnutý aj

8 Priebeh a sčasti aj dôsledky tejto katastrofy sa pokúsil v dvoch rozsiahlych štúdiách načrtnúť A. Lukáč. Bližšie napríklad LUKÁČ, Andrej. Neúroda v Šariši v rokoch 1850 – 1855 a jej následky I. In *Nové obzory* 13. Zodp. redaktor Štefan Pažúr. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1971, s. 95 – 132.

9 Pozri napríklad *Pamätná kniha mesta Prešova II. (1701 – 1919)*. Belo Klein Tesnoskalský. S úvodnými štúdiami Patrika Derfiňáka a Marcely Domenovej. Prešov : Štátna vedecká knižnica, 2012, s. 201 – 272.

Prešov. Nielenže došlo k škodám spôsobenými bojmi či odchodu značného množstva mladých mužov do armády. Ešte citelnejšie bolo narušenie peňažného systému v krajine, keď po takmer dvoch rokoch bez náhrady prestali platiť peniaze vydávané povstaleckou vládou, čím sa mnohí podnikatelia i podniky dostali na pokraj bankrotu. Rýchle riešenie si žiadala kritická situácia obyvateľov celého regiónu vyplývajúca z niekoľkoročnej neúrody a chorôb šíriacich sa medzi hospodárskymi zvieratami. Kým v počiatočnej fáze boli neúrodou postihnuté najmä vidiecke oblasti Šariša, postupne sa zásobovacie problémy preniesli aj do väčších miest.

Veľmi vážne boli tiež dlhodobé dôsledky, ktoré na prvý pohľad neboli až tak zreteľné. V tomto smere sa napríklad ako takmer nenahraditeľný ukázal odchod množstva vzdelaných a schopných ľudí do emigrácie. Niektorí zostali v zahraničí dlhé roky, iní navždy. V každom prípade to znamenalo pre jednotlivé oblasti východného Slovenska, ale i pre celú krajinu značnú stratu, s ktorou sa iba postupne a zdĺhavo vyrovnávalo¹⁰. Výrazné oslabenie niektorých skupín obyvateľstva, najmä tých, ktoré sa zapojili do povstania ako odporcovia viedenského dvora, v spojení s nastolením prísneho policajného režimu, tzv. Bachov absolutizmus, prinieslo útlm i aspoň čiastočného v predošlom období sa rozvíjajúceho hospodárskeho, kultúrneho a spoločenského života. Nielenže boli zrušené všetky uhorské zákony prijaté v roku 1848, ale od Uhorska boli aj odčlenené Sedmohradsko a Chorvátsko. Až do roku 1854 trval výnimočný stav, ale aj po jeho zrušení, prakticky až do konca 50-tych rokov prebiehali pokusy o začlenenie Uhorska do jednotného vládneho politicko-správneho systému ríše. V rámci neho postupne dochádzalo k odbúravaniu pôvodného stavovského zastupiteľského systému, keď prechodne zanikli stolice a nahradili ich až do roku 1867 dištrikty, župy a okresy. Napríklad samotný Šariš sa tak prechodne stal súčasťou dištriktu s centrom v Košiciach a Prešov tak nakrátko stratil postavenie politického centra tejto oblasti. Nespolahlivú uhorskú šľachtu mal v čo najkratšom možnom čase nahradiť spoľahlivý byrokratický aparát. Prostredníctvom neho a ním pripravovaných súpisov, správ a štatistík, dozorom nad matrikami, školami i obchodom mal získať viedenský dvor úplnú kontrolu nad krajinou¹¹. Mestá ako Košice, Levoča či Prešov sa mali stať centrami, v ktorých táto nová byrokracia mala mať pevné miesto v ich spoločenskej štruktúre.

Snaha o všestrannú kontrolu, odchod množstva ľudí i zmeny postupne pribiehajúce v politickej, správnej i hospodárskej sfére spôsobili, že význam

10 Bližšie napríklad *Osobnosti Šariša I.* Ed. Martin Pekár. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2010, s. 51 – 54. Teodor Duka, ktorý ako priamy účastník povstania odišiel z obavy pred dlhoročným trestom do Anglicka, sa v rámci svojho pobytu v Londýne stretol osobne nielen s množstvom iných významných emigrantov, ale tiež s Bélom Kélerom.

11 *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Zost. Milan Podrimavský. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1992, s. 200.

mnohých miest vrátane tých na východe Slovenska, v tomto období rýchlo poklesol. Tento stav vyvolal ďalšie negatívne dôsledky. Okrem emigrantov odchádzajúcich do zahraničia z obavy pred represáliami zo strany vienského dvora totiž z tohto priestoru v stále väčšej miere odchádzali okrem chudobných roľníkov hľadajúcich obživu v úrodnejších častiach krajiny, či priemyselných centrách Európy, aj vzdelaní a schopní ľudia z radov inteligencie, podnikateľských vrstiev a zemianstva. Veľké mestá habsburskej monarchie, ako boli Viedeň, Budapešť či Praha, ale i zahraničie im ponúkalo podstatne lepšie možnosti na uplatnenie a naplnenie svojich snov a ambícií. Do tejto skupiny patrilo aj samotný Béla Kéler, ktorý svoju túžbu stať sa hudobníkom po odchode z Bardejova naplňoval najprv vo Viedni a následne v nemeckých krajinách¹². Zďaleka však v tomto smere nebol jediným a východné Slovensko v tomto období stratilo množstvo v neskorších rokoch veľmi úspešných umelcov, vedcov, podnikateľov i politikov.

Až v priebehu šesťdesiatych rokov dochádza k postupnému oživeniu vývoja a zlepšovaniu nielen hospodárskych pomerov, ale aj v oblasti kultúrneho a spoločenského života. Tento proces sa ešte urýchlil po rakúsko – uhorskom vyrovnaní, ku ktorému došlo v roku 1867. Po tomto roku sa začínajú intenzívne rozvíjať viaceré aktivity maďarsky hovoriacej skupiny obyvateľov mesta. Ich pozície aj vďaka viacerým významným uhorským zákonom a celkovej podpore maďarizácie dostáva do situácie, keď sa maďarčina stala hlavným jazykom uplatňovaným v úradnom styku, v školách i spoločnosti. Najmä v úradoch si však popri tom stále dôležité miesto udržala aj nemčina, v školskom a cirkevnom prostredí latinčina. Iba v každodennom hovorovom styku sa uplatňovali miestne nárečia ako šariština, zemplínčina či spišské nárečia. Ich znalosť bola všeobecne rozšírená, nielen z dôvodu, že v mestách i na vidieku pracovali stovky sluhov, slúžok a nádenníkov, ale aj preto, že jednotlivé mestá boli úzko prepojené so svojim okolím a znalosť maďarčiny v menších obciach bola stále skôr výnimkou ako pravidlom.

Mestá ako Košice, Prešov či samotný Bardejov zostali hospodárskymi i kultúrnymi centrami pre okolité oblasti. Najmä v prípade Šariša, ktorý je nielen vzhľadom na osobnosť samotného Bélu Kélera, ale aj celkový vývoj na východe Slovenska do značnej miery typický, však možno konštatovať, že už v predošlom období sa objavujúce problémy sa ešte viac prehĺbili. Celý región zostal mimo košicko-bohumínskej železničnej trate, ktorá sa stala najdôležitejšou dopravnou tepnou na území dnešného Slovenska. Iba sprostredkované prepojenie regiónu cez Kysak, vybudované v roku 1870, nemohlo v nasledujúcich desaťročiach zabrániť hospodárskemu úpadku Šariša. Odklon hlavnej trasy malo na celý región negatívny dopad, keďže železničná preprava zohrá-

12 Bližšie MATUŠ, František. Béla Kéler. (K 150. výročiu narodenia). In *Šarišské múzeum* 3. Zodpovedný redaktor Andrej Kotuľa. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1972, s. 35.

vala v tom čase rozhodujúcu úlohu pri rozvoji nielen jednotlivých miest, ale i celých regiónov¹³.

Napriek tomuto nepriaznivému stavu sa nemožno ubrániť konštatovaniu, že nesmierna pracovitosť a vynachádzavosť miestneho obyvateľstva umožnila zaznamenať aj niektoré úspechy. V priebehu šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov 19. storočia tak v rámci krátkeho obdobia hospodárskeho rozvoja dochádza nielen k zakladaniu nových menších priemyselných podnikov, ale aj k zlepšeniu hospodárenia jednotlivých miest a obcí na východe Slovenska. Snahu širších vrstiev nielen miestnych remeselníkov a obchodníkov, ale aj veľkostatkárov, úradníkov a predstaviteľov miestnej inteligencie podieľať sa na tomto rozvoji odzrkadľuje okrem iného založenie viacerých bánk a sporiteľní, vzhľadom na miestne pomery väčších účastinných spoločností. V tomto období, napríklad na území Šariša, začalo svoju kariéru aj niekoľko úspešných miestnych podnikateľov, spomedzi ktorých možno spomenúť napríklad A. Kóscha, S. a M. Révaiovcov či J. Benczúra, ktorým sa podarilo aj z celouhorskeho hľadiska uplatniť najmä v polygrafickom priemysle, výrobe stavebných hmôt i obchode¹⁴.

Nádejný rozvoj prebiehajúci v rámci celej strednej Európy zastavila pomerne náhle vážna hospodárska kríza. Za jej začiatok je považovaný rok 1873, keď došlo ku krachu najprv na viedenskej burze a následne k vážnym problémom i v ďalších veľkých finančných centrách nielen habsburskej monarchie, akými boli Budapešť či Praha, ale aj v ďalších krajinách Európy. Samotné východné Slovensko a jeho obyvateľov kríza zasiahla vo viacerých smeroch. I keď presná analýza dôsledkov na každodenný život miest a obcí doteraz nebola realizovaná, možno konštatovať viacero faktov. V prvom rade boli postihnuté miestne banky a sporiteľne, ktoré sa pomerne silne angažovali nielen v rámci pôžičiek miestnemu obyvateľstvu či podnikateľom, ale aj v obchodoch s cennými papiermi. Práve prudký pokles cien cenných papierov spôsobil, že zrazu im chýbala potrebná hotovosť. Problémy bánk sa veľmi rýchlo preniesli aj na tunajší obchod a výrobu, keď náhle ustal dopyt po výrobkoch a bolo potrebné prepúšťať zamestnancov. Situácia sa zhoršila aj pre početných miestnych remeselní-

13 Kým napríklad Košice, ležiace priamo na spomínanej trati zaznamenali v priebehu druhej polovice 19. storočia rýchly a všestranný rozvoj, väčšina miest na východe Slovenska sa usilovala skôr o udržanie si svojho postavenia.

14 Arpád Kósch založil prosperujúcu kníhtlačiareň a vydavateľstvo, Samuel a Móric Révaiovci založili vydavateľstvo a knižný obchod, ktoré sa na prelome 19. a 20. storočia zaradili k najväčším v strednej Európe. Jozef Benczúr po ukončení pôsobenia ako učiteľ na prešovskom kolegiálnom gymnáziu a predaji svojho obchodu s knihami, našiel uplatnenie ako výrobca cementu a veľkostatkár. V Skrabskom (okr. Vranov nad Topľou) v roku 1854 vyrobil prvý cement v Uhorsku, za ktorý v nasledujúcom roku získal na výstave v Paríži bronzovú medailu. V roku 1862 získal aj ďalšie ocenenia na výstave v Londýne. Bližšie DERFIŇÁK, Patrik – ADAM, Ján: *Pramene k dejinám techniky a priemyselnej výroby na východnom Slovensku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2012, s. 48.

kých majstrov a malých individuálnych výrobcov, o tovary a služby ktorých nebol zrazu záujem. Zastavenie sa výroby a nedostatok peňazí sa prejavil aj na problémoch miest a obcí, ktoré evidovali pokles svojich príjmov, keďže ľudia nemali peniaze, neplatili ani miestne poplatky a dane. Značné problémy mali aj veľkostatkári či menší roľníci. Nedostatok peňazí spôsoboval aj menší záujem o ich produkciu, čoho dôsledkom bol pokles cien poľnohospodárskych výrobkov. Situáciu zhoršovala aj niekoľko rokov po sebe nasledujúca horšia úroda¹⁵.

Nedôvera voči investovaniu do podnikov, cenných papierov a vôbec dlhodobo sa v nasledujúcich rokoch prejavovala vo viacerých smeroch a celkovo zabrzдила hospodársky vývoj regiónu. Keď napríklad chcelo vedenie inak dlhodobo úspešného veľkošarišského mlyna predať svoje novo vydávané akcie, a získať tak prostriedky na rozšírenie a modernizáciu podniku, v sedemdesiatych rokoch sa ich podarilo predať iba časť. Vo viacerých mestách v oblasti Šariša, napríklad v Prešove a Bardejove, sa k tomu pripojila aj epidémia cholery, ktorá ešte zhoršila celkovú situáciu nielen z materiálneho hľadiska, ale viedla aj k celkovej dezilúzii obyvateľstva¹⁶.

Nedostatok peňazí sa prejavoval aj v oblasti kultúry, spoločenského života či školstva. V roku 1873 prestali vychádzať miestne noviny *Oberungarischer Loyd*, svoju činnosť museli aspoň prechodne obmedziť miestne dobročinné, spoločenské i športové spolky. Prejavila sa napríklad na aktivitách Šarišského ženského dobročinného spolku, ktorý bol dlhodobo úspešný pri starostlivosti o siroty a chudobných. Kríza sa odzrkadlila okrem iného aj na pomalšom rozbehu činnosti prvého prešovského športového spolku – Prešovského korčuliarskeho spolku, založeného v roku 1872¹⁷.

Opätovné postupné zlepšovanie materiálnych, kultúrnych i sociálnych pomerov v meste priniesli až osemdesiate roku 19. storočia, keď sa postupne prejavili výsledky viacerých pokusov o konsolidáciu v hospodárskej i politickej oblasti, kam napríklad patrilo zavedenie liberálneho uhorského zákona o akciových spoločnostiach. Zmena sa postupne prejavila aj v oblasti vzdelávania, ktorá osobitne v prípade východného Slovenska zohrávala mimoriadne dôležitú úlohu. Z hľadiska školstva možno druhú polovicu 19. storočia hodnotiť vo všeobecnosti ako úspešné obdobie, no predovšetkým jeho záver bol obdobím, keď sa nielen rozširovali či skvalitňovali už existujúce vzdelávacie inštitúcie, ale postupne vznikali aj nové školy, ktoré mali pokryť narastajúcu potrebu nielen po niektorých profesiách, ale mali napomôcť aj iba pomaly sa rozširujúcim možnostiam na získanie vyššieho vzdelania ženám. V tomto

15 DERFIŇÁK, Patrik. Parný mlyn vo Veľkom Šariši. In *Annales historici Presovienses*. Vol. 10, č. 1 – 2 (2010), s. 93 – 132.

16 HORVÁTH, Ödön. *A Sárosvármegyei Jótékony nőegylet multja és jelene*. Eperjes : Sárosvármegyei Jótékony nőegylet, 1897, s.242 – 250.

17 *Sárosvármegyei kalauz*. Szerkesztette Árpád Kósch. Eperjes, 1910, s. 111.

smere dôležitú úlohu mal napríklad Ženský učiteľský ústav, založený v roku 1893 v Prešove. Význam školstva pre východné Slovensko bol v tomto období značný a značnú pozornosť mu venujú aj viacerí autori. Nešlo pritom iba o to, že do mesta prichádzalo na dlhší čas množstvo študentov, ktorí tvorili síce málo solventnú, no početnú skupinu zákazníkov pre miestnych podnikateľov. Tunajšie kvalitné školy prilákali aj viacerých známych pedagógov, ktorí prispeli k rozvoju vedeckej činnosti a prostredníctvom svojich aktivít mesto propagovali nielen v celouhorskom, ale neraz aj v európskom meradle¹⁸.

Východné Slovensko si vďaka vyššie uvedeným skutočnostiam udržalo v priebehu 19. storočia charakter pomerne konzervatívneho prostredia, so silným vplyvom viacerých početných skupín obyvateľstva. Ku skupine zástancov tradičných hodnôt patrili predovšetkým príslušníci niektorých starších miestnych šľachtických rodín. Každý z regiónov východného Slovenska mal takúto osobitnú vrstvu. V priestore Šariša to boli rodiny ako Szirmayovci, Tahyovci, Berzeviczyovci, Bánóovci, Desseffyovci či Szinyei – Meršeovci. Tí si svoje stále sa zmenšujúce príjmy z pozemkového vlastníctva dopĺňali prácou v rámci armády, štátnej alebo stoličnej správy. Mnohí z nich pôsobili aj v cirkevných funkciách či zasadali ako poslanci v uhorskom sneme. Viacerí sa vďaka svojej činnosti v poslednom období stali predmetom výskumu historikov¹⁹. No i v tejto vrstve miestneho obyvateľstva sa stále vo väčšej miere presadzujú podnikavejšie a liberálne zmýšľajúce rodiny, ako napríklad Ghillányiovci alebo Pillerovci. Ich členovia sa vo svojom úsilí o čo najlepšie využitie zostávajúcich majetkov nielen že neváhali pustiť do prevádzkovania píl, liehovarov, mlynov, prevádzkovania právnych alebo lekárskejších praxí, ale v niektorých prípadoch sa nebránili ani spájaniu s bohatými meštianskymi rodinami z Prešova či Bardejova.

Pre východné Slovensko, podobne ako pre väčšinu ostatných častí Rakúsko – uhorskej monarchie, predstavoval koniec 19., ale najmä začiatok 20. storočia obdobie, kedy sa končila fáza pomerne pokojného, postupného vývoja a začínali sa stále rýchlejšie presadzovať nové objavy v technike, vede ale i nové prúdy v myslení a umení. Celková modernizácia sa prejavovala i v rôznych častiach východného Slovenska. Najlepšie je tento vývoj možné sledovať v mestách, kde sa postupne objavujú mestské elektrárne, noviny, nové priemyselné podniky, ale i vzdelávacie a kultúrne inštitúcie. Objavoval sa pritom celý rad zaujímavých pokusov o oživenie a spestrenie činnosti už existujúcich, starších inštitúcií. Napriek tomu, že na šarišských dedinách a v malých mestech ďalej dožíval starý, patriarchálny spôsob života, postupne aj tu bolo možné vidieť zmeny. Nemalou mierou k nim prispeli aj ľudia, ktorí v priebehu

18 *Magyarország története a 19. században*. Szerkesztette Gergely András. Budapest : Osiris kiadó, 2005. S. 397 – 458.

19 Jedným z nich bol napríklad Albert Berzeviczy. *Bližšie Osobnosti Šariša I*. Ed. Martin Pekár. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2010, s. 27 – 30.

štyridsiatych a päťdesiatych rokov tento región opustili. Napriek tomu, že ich činnosť je ešte potrebné detailnejšie preskúmať a zhodnotiť, už teraz možno konštatovať, že mnohí z nich sa na sklonku života vrátili do rodného kraja, kde často pôsobili ako podporovatelia a iniciátori mnohých „noviniek“. Značná časť sa už vrátiť nestihla, alebo nemohla. Tí však na svoj rodný kraj pamätali v rôznych odkazoch a podporách. Niektorí venovali svojim mestám, obciam či dobročinným základinám peniaze, iní umelecké či odborné zbierky, ktoré celý život budovali, ďalší svoje diela. Mnohé z nich sa najmä v priebehu búrlivej prvej polovice 20. storočia stratili či zničili. Iné, tak ako to bolo v prípade diela Bélu Kélera, sa postupne podarilo znovu objaviť. Aj vďaka tomu je možné rozšíriť naše, žiaľ, zatiaľ veľmi neúplné znalosti o období 19. storočia.

Resume

19th century introduces a very difficult time in history of Eastern Slovakia including a lot of important changes. It involves repeating of worse and better times from the economical, political and cultural point of view. Overall worsening conditions for life lead to massive emmigration not only of the poorest farming families, but also members of intelligence and upper social farming families. For a lot of artists, researchers and politicians, the stagnating Eastern Slovakia has simply become too small of a place for development. Escaping abroad, or to the big cities of Austria-Hungary such as Vienna, Budapest, Prague, they could achieve their dreams and ambitions. A lot of them though, including Bela Kéler, have never forgotten their home region and birth place. They either returned to their home region or birth place at the end of their lives or have dedicated a lot of valuable works or messages to these places. Some of them dedicated money, some dedicated collections or other pieces of their work. Unfortunately, a lot of them were lost during the stormy time of the first half of the 20th century. Others, such as heritage of Bela Kéler, were found again.

Key words:

19th century East Slovakia. Massive emmigration. Austria-Hungary Monarchia. Heritage of Béla Kéler.

Zusammenfassung

Das 19. Jahrhundert stellt in der Ostslowakei einen schwierigen und komplizierten Zeitraum dar, der durch viele bedeutenden Veränderungen geprägt wurde. Aus der wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Sicht handelt sich um einen Wechsel der besseren und schlechteren Jahren. Die Folge der insgesamt verschlechternden Lebensbedingungen führte schließlich nicht nur zu einer massiven Auswanderung der ärmsten bäuerlichen Bevölkerung, sondern auch der Intelligenz und des Adels.

Für mehrere Künstler, Wissenschaftler und Politiker bedeutete die stagnierende Ostslowakei einen zu kleinen Wirkungsraum.. Durch den Abgang ins Ausland, oder in die großen Städte der Österreich – Ungarischen Monarchie, wie Wien, Budapest und

Prag, wollten sie ihre Träume und Ziele zu verwirklichen . Viele von ihnen, darunter Bela Kéler haben ihre Heimatregion nie vergessen. Manche von Ihnen sind am Ende des Lebens wieder nach Hause zurückgekehrt, oder haben sie der Heimat wertvolles Vermächtnis hintergelassen. Einige schenkten Geld , andere eigene Sammlungen oder Arbeit. Leider sind viele von ihnen während der turbulenten ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts verloren gegangen Im Fall des Nachlasses von Bela Kéler ist es gelungen, ihn wieder zu entdecken.

Schlüsselworte

19. Jahrhundert. Ostslowakei. Auswanderung. Österreich-ungarische Monarchie. Nachlass von Béla Kéler

Resumé

A 19. századi viszonyok kelet-szlovákiában nagyon nehéz időszak, tele jelentős változásokkal. Gazdasági, politikai és kulturális szempontból voltak jobb és rosszabb évek, de összességben a romló viszonyok végül ahhoz vezettek, hogy tömegesen vándorolt ki nemcsak a legszegényebb paraszti lakosság, hanem az intelligencia és a nemesség is. Több művésznak, tudósnak és politikusnak a stagnáló kelet-szlovákiában egyszerűen túl kevés hely volt. Külföldre, illetve az Osztrák-Magyar Monarchiába nagyvárosai- ba – Bécsbe, Budapestre vagy Prágába mentek megvalósítani álmaikat és törekvéseiket. Sokan, köztük Kéler Béla is, azonban nem feledkeztek meg szülőföldjéről. Néha az életük végén is sokan visszajöttek hazájukba, vagy legalább valami értékes örökséget hagytak szülővárosukra. Valaki kisebb pénzeszeget, mások saját gyűjteményüket vagy a munkásságuk gyümölcseit. Sajnos, sok ezekből különösen a 20. század viharos első felében, már elveszett. Mások, mint a Béla Kéler Béla munkáit, sikerült újra felfedezni .

Kulcsszavak

19. század, Kelet-Szlovákia, Kivándorlás, Osztrák-magyar monarchia, Kéler Béla hagyatéka.

Patrik Derfiňák, PaedDr. PhD.

vysokoškolský pedagóg,

Inštitút histórie, Katedra najstarších, stredovekých a ranonovovekých dejín.

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

081 16 Prešov

patrik.derfinak@unipo.sk